

کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
تاریخ ثبت: ۱۳۷۹/۱۱/۲۰

دانشگاه
تهران

۱۳۷۹ / ۱۱ / ۲۰

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

«فرهنگ اصطلاحات و واژگان مخزن الاسرار»

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر کاظم دزفولیان

۹۷۶۳

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر سید جعفر حمیدی

دانشجو:

احمد بهرامپور آشتیانی

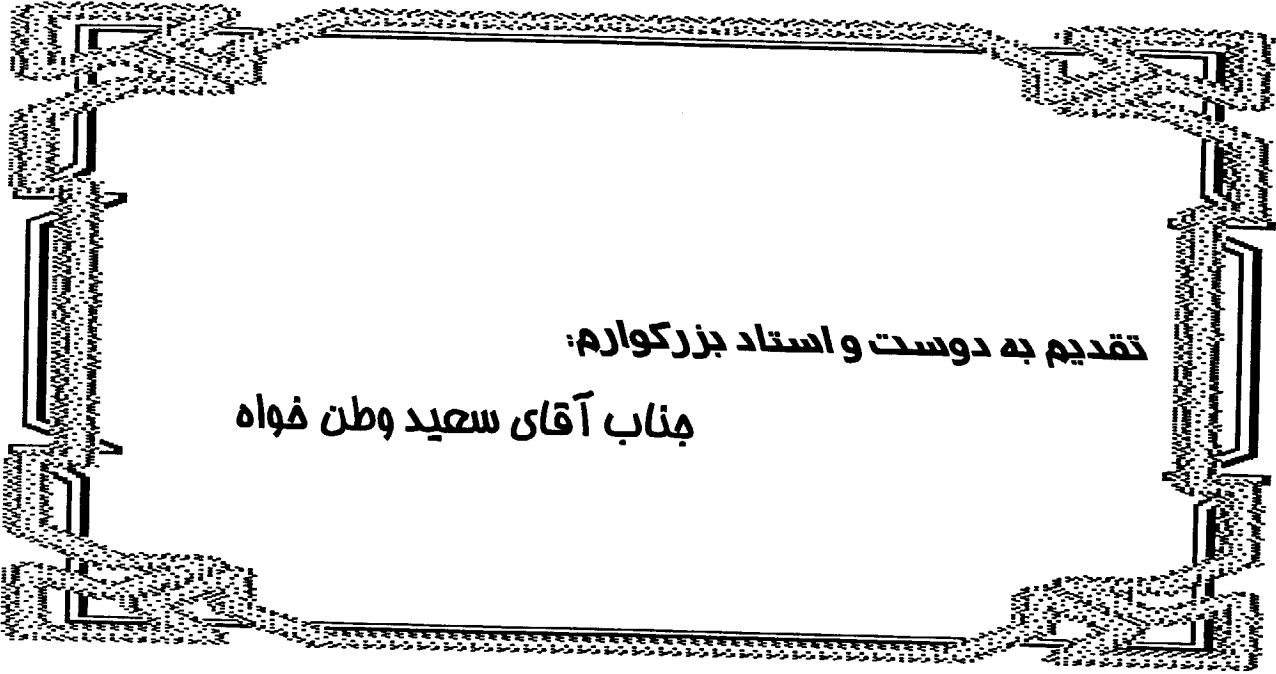
سال ۷۷-۷۸

۳۲۳۱۰

فرهنگ اصطلاحات و واژگان

مخزن الاسرار

۳۲۳۸۰

تقدیم به دوست و استاد بزرگوارم:
جناب آقای سعید وطن فواه

مقدمه

«به نام فاتحه فکرت و ختم سخن»

شاید هیچ انگیزه‌ای مهمتر از حقیقت‌جویی و پی‌بردن به آبشخور مشرب‌های گوناگون انسانی - که همگی رنگ تنوع و تکثر اما حقیقتی یکسان دارند - مشوق من نبوده است که مخزن الاسرار را موضوع تحقیق خویش قرار دهم. هرچند این کتاب ره‌آورد دوره‌ی اول زندگانی شاعر است، اما گویی چنان هستی شراب درد خود را به کام او ریخته که اگر از ظاهر بگذریم و به باطن بنگریم، پیری را می‌یابیم پیموده راه و کوبیده جاه؛ که پیمودن راهش از سر توفیق است و کوبیدن جاه و مقام از سر تحقیق.

«نام و نسب»

آن گونه که از آثار خود او برمی‌آید، نامش الیاس و تخلصش نظامی است^(۱). پدر وی یوسف نام داشته و پسر زکی مؤید^(۲) بوده و مادرش بانویی بوده است کردنژاد^(۳).

۱- لیلی و مجنون، ص ۴۴:

بینی عدد هزار و یک نام
هم با نودونه است نامش

در خط نظامی از نهی کام
والیاس کالف بری زلامش

۲- همان، ص ۴۸:

یوسف پسر زکی مؤید

گر شدم پدرم به سنت جد

۳- همان، ص ۴۹:

مادر صفتانه پیش من مرد

گر مادر من رئیسه کرد

تذکره نویسان برای وی کنیه ابومحمد^(۱) و لقب نظام‌الدین^(۲) و گاه جمال‌الدین نیز ذکر کرده‌اند که ظاهراً بعدها برای وی ساخته شده است.

«زادگاه نظامی»

«زادگاه نظامی را همه‌ی تذکره نویسان گنجه دانسته‌اند، ولی بعضی از تذکره نویسان به دلیل دو بیت که گویا الحاقی است اصل او را از قهستان قم دانسته‌اند»^(۳) به هر حال نظامی از گنجه بیرون نرفته است و همه‌ی عمر را در این شهر گذرانده است؛ مگر سفر کوتاهی که به دعوت قزل ارسلان صورت گرفت.

«تولد و وفات نظامی»

«تاریخ ولادت او معلوم نیست»^(۴) اما به کمک بعضی از آثار خود او می‌توان این تاریخ را مشخص کرد. نظامی در خسرو شیرین به چهل سالگی خود اشاره می‌کند و از زبان دوستی که به او ایراد می‌گیرد چرا با داشتن اثری چون مخزن الاسرار به سرودن خسرو شیرین پرداخته و آیین مغان را تازه کرده است، چنین می‌گوید:

پس از پنجاه چله در چهل سال مزن پنجه بر این حرف ورق مال^(۵)

می‌دانیم که خسرو شیرین به سال ۵۷۶ هجق سروده شده است و اگر نظامی به هنگام سرودن مخزن الاسرار حدود چهل سال داشته باشد، پس باید ولادتش حدود سال ۵۳۶ هجق

۱- مجمع الفصحا، رضاقلی خان هدایت، ص ۱۴۱۲.

۲- دولتشاه و دیگران.

۳- تاریخ ادبیات، ذبیح الله صفا، ج ۲، ص ۷۹۹-۸۰۰ «در نسخه‌های نامعتبر متأخر دو بیت مجعول به اقبال‌نامه الحاق کرده‌اند که طبق آن دو بیت، اصل نظامی از قم دانسته شده است. از تذکره نویسان ظاهراً تقی‌الدین اوحدی نخستین کسی است که در خلاصه‌الاشعار (تألیف شده به سال ۹۹۳-۹۸۵) به کمی بودن او اشاره کرده است و پس از او امین احمد رازی اصل نظامی را از قم دانسته است و یک بیت از آن دو بیت الحاقی نقل کرده است.»
تحلیل آثار نظامی - احمدنژاد، کامل - ص ۱۰.

۴- تاریخ ادبیات، ذبیح الله صفا، ج ۲، ص ۸۰۰.

۵- خسرو شیرین، ص ۳۶، ب ۳.

واقع شده باشد. این تاریخ با آنچه در مخزن الاسرار آمده است منافاتی ندارد؛ چرا که هنگام آغاز تزیف مخزن الاسرار ۵۷۰ هجق نظامی نقد چهل سالگی^(۱) را انتظار می‌کشیده و مبالغی با آن فاصله داشته است»^(۲)

وفات: در تاریخ وفات او هم مانند تاریخ تولدش اختلاف بسیار است. ذبیح‌الله صفا در تاریخ ادبیات^(۳) و حماسه سرایی^(۴)، تاریخ وفات او را سال ۶۱۹ می‌داند، در حالی که دولت‌شاه تاریخ وفات او را سال ۵۷۰ دانسته است. «در اینجا تنها به نقل قولی از ربیکا اکتفا می‌کنیم: «سال وفاتش را معمولاً ۶۰۰ می‌دانند ولی به عقیده برتلس دلائلی در دست است که بنا بر آن می‌توان وفاتش را مقارن سال ۱۲۱۱ میلادی دانست. تاریخ دقیق آن را مدیون الکسرزاده (علی عسکرزاده) هستیم که سنگ قبر کهنه‌ای را با تاریخ چهار رمضان ۶۰۵ هجری در محل اصلی خود کشف کرد»^(۵)

«آثار نظامی و سبک سخن سرایی او»

«نظامی غیر از دیوان که عدد ابیات آن را دولت‌شاه ۲۰/۰۰۰ بیت نوشته و اکنون مقداری از آن در دست است که مرحوم وحید دستگردی به نام گنجینه‌ی گنجوی فراهم آورده است، پنج مثنوی مشهور دارد به نام پنج گنج که آن را خمسه‌ی نظامی می‌گویند»^(۶)

«سبک شعر نظامی و معاصران او را بینابین و میانجی دو سبک خراسانی و عراقی دانسته‌اند. توجه به قالب مثنوی، فراوانی و پیچیدگی صور خیال و به کار بردن کلمات عربی

-۱

«عقل که با عشق به دلالتی است
تا به چهل سال که بالغ شود
منتظر نقد چهل سالگی است
خرج سفرهاش مبالغ شود»

۲- تحلیل آثار نظامی - احمد نژاد، کامل - ص ۱۱.

۳- تاریخ ادبیات، ذبیح‌الله صفا، ج ۲، ص ۸۰۱.

۴- حماسه سرایی، همان، چاپ سوم، ص ۳۸۴.

۵- تاریخ ادبیات ایران، ربیکا، ترجمه فارسی، ص ۲-۲۳۱، به نقل از - تحلیل آثار نظامی - احمد نژاد، کامل

- ص ۱۳.

۶- تاریخ ادبیات ایران، صفا، ذبیح‌الله، ج ۲.

بسیار بر این امر دلالت دارد»^(۱)

«در رعایت مناسبت‌های لفظی و معنوی گاه چنان چیره‌دستی از خود نشان می‌دهد که خواننده را به حیرت وا می‌دارد... باید اشاره کرد که بیان او گاهی دشوار و پیچیده می‌شود و این پیچیدگی از تراحم صور خیال، ایجاز و معلومات فراوان ناشی می‌شود»^(۲)

به طور کلی می‌توان گفت که نظامی هرچند تاحدی مقید به سبک دوران خود، خصوصاً در ابهام و دشواری کلام است، اما به علت دوری از دربار از لحاظ معنا و به دلیل قدرت شعر و شاعری و نبوغ فوق‌العاده در انتخاب ترکیب و الفاظ بی‌بدیل است و همان گونه که خود در آغاز مخزن الاسرار می‌گوید^(۳) در انتخاب الفاظ و بیان معنا مقلد کسی نیست، بلکه کلام را خصوصاً در داستانسرایی چنان عظمت می‌بخشد که بعدها مایه‌ی تقلید دیگران می‌شود.

مخزن الاسرار

مخزن الاسرار حدود دو هزار و چهار صد بیت دارد و در بحر سریع مطوی موقوف سروده شده است. «البته در شرح مخزن الاسرار از برات زنجانی، تعداد ابیات ۲۲۸۸، آمده است. همچنین آمده است که بعضی از بیت‌ها در مجر سریع مطوی مکشوف است.»^(۴) این اثر که کوتاه‌ترین مثنوی نظامی است، علاوه بر توحید، دو مناجات و نعت و معراج و چهار نعت دیگر، مدح و خطاب فخرالدین بهرامشاه، بیان مقام و مرتبت کتاب، گفتار در فضیلت سخن و برتری سخن منظوم، در توصیف شب و شناختن دل و در خلوت و بیست مقالت می‌باشد. در پایان هر مقالت حکایت کوتاهی آمده است که بیان او را لطافت و تأثیرگذاری بیشتری می‌بخشد» در طی این گونه قصه‌ها شاعر افکار لطیف و تازه بیان می‌کند و اسرار معرفت را چنانکه در طی سال‌های

۱- تحلیل آثار نظامی، احمد نژاد، کامل، ص ۱۴.

۲- تحلیل آثار نظامی، همان، ص ۱۵.

۳- عاریت کس نپذیرفته‌ام آنچه دلم گفت بگو گفته‌ام (۴۰۱ نسخه مورد استفاده برات زنجانی)

۴- احوال و آثار نظامی، برات زنجانی، ص ۲۴.

عزالت و تأمل دریافته است، باز می‌نماید»^(۱)

این اثر که به گفته‌ی اغلب شارحان و ادیبان مشکلترین اثر نظامی است، «ثمره‌ی عزالت و ریاضت شاعر بود، در عین حال اولین تجربه عمده شاعرانه عصر وی در پیوند شعر با شعر بود. این اثر که به شیوه‌ی حدیقه‌ی سنایی نظم شده، شاعر شعر را از مصطبه آزاد کرده بود و آن را به دنیای زهد و ریاضت کشانده بود»^(۲)

همان گونه که قبلاً گفتیم کلام او تازه و بکر است و خود او نیز معترف. با این همه «مخزن الاسرار در واقع یک مرحله از جستجویی بود که ذهن شاعر در تکاپوی وصول به یک مدینه‌ی فاضله در پیش گرفته بود... به علاوه این منظومه‌ی کوتاه، زهدآمیز با آنکه مورد تحسین شعر شناسان عصر واقع شد، اما آن شهرت و قبولی را که شاعر انتظار داشت در محافل صوفیه پیدا نکرد»^(۳)

«شخصیت عرفانی نظامی»

اغلب اندیشمندان و ادیبانی که در مورد نظامی قلم‌پردازی کرده‌اند، معترف به لطافت معنوی و تجلی اخلاق (حکمت عملی) در گفتار و رفتار او بوده‌اند و به یکدستی حرف و عمل این مرد بزرگ اشاره کرده‌اند: «در زندگی شخصی نیز نظامی به زهد و تقوی میل داشته و خویشتن‌دار و برکنار از لهو و لعب و می‌نوشی بوده و گفتار و کردار او با یکدیگر هماهنگی داشته و این نیز به یک دستی و سازگاری محتوای آثار او کمک کرده است»^(۴)

«سیمای نظامی در این سالهای عمر، سیمای متفکری آرمان‌گرای را به تصویر می‌آورد. عزالت‌جویی او ظاهراً از استقلال طبع ناشی می‌شد و... گرایش او به زهد... عکس‌العمل [او]

۱- با کاروان حله - زرین کوب، عبدالحسین ... ص ۱۶۸، سطر ۲۲ - ص ۱۶۹ سطر «۱».

۲- پیرگنجه، زرین کوب عبدالحسین، ص ۲۳، سطر ۲۵ - ص ۲۴، سطر ۱.

۳- همان، ص ۲۴ - سطر ۱۰-۸.

۴- تحلیل آثار نظامی - احمد نژاد، کامل - ص ۱۵.

نسبت به ریاکاری رایج در عصر و محیط بود»^(۱)

همان گونه که قبلاً گفتیم شاعر در مخزن الاسرار تحت تأثیر حدیقه سنایی است، گفتیم هرچند آثار این تأثر پیداست، اما او در کلام و معنا شاعری نوآور است و علت جاودانگی او نیز همان می باشد. حال اگر ردپای نگاه عرفانی او را در این کتاب بجوییم «شاید هیچ یک از هنرمندان ما مشاهدات عرفانی و ماجرای سلوک و شهود خود را همانند نظامی به نظم نکشیده است. او در مخزن الاسرار چهار بند رازآمیز می آفریند که مسلماً در صدر ادبیات جهانی جایگاه خاص دارد.

او در چهار صحنه‌ی مختلف، مشاهدات عارفانه‌ی خود را به زبان رمز و با استفاده از اشیاء طبیعت مانند گل و سبزه و چمن و آسمان و شمع و جز آن به نظم می کشد که این چهار بند را «رمزنامه» می توان نامید. در یکی از صحنه‌ها (نخستین صحنه) چگونگی ذکر دل و دل محوری عرفان را به زبان ادبی بیان می کند»^(۲)

«حلقه زدم گفت به این وقت کیست	گفتم: اگر بار دهی آدمیست
از حرم خاص ترین سرای	بانگ برآمد که نظامی درآی
خاص ترین محرم آن در شدم	گفت درون آی درون تر شدم
بارگهی یافتم افروخته	چشم بد از دیدن آن دوخته» ^(۳)

همچنین در مقدمه آقای الهی قمشه‌ای بر مخزن الاسرار او را فردی می داند که «از آغاز جوانی قدم به «باغ دل» می گذارد و از آنجا منادی آدمیان برای رهایی از بند خاک و سفر به افلاک می گردد»^(۴)

«در تک آن راه دو منزل شدم تا بیکی تک بدر دل شدم»^(۵)

۱- پیرگنجه، زرین کوب، عبدالحسین - ص ۲۰ - سطر ۱۲-۸.

۲- مقدمه مخزن الاسرار، دکتر ثروتیان.

۳- مخزن الاسرار، برات زنجانی، ب ۵۹۳ تا ب ۵۹۷.

۴- مقدمه بر مخزن الاسرار نظامی، حسین محی الدین الهی قمشه‌ای.

۵- مخزن الاسرار نظامی، برات زنجانی، ب ۵۸۴.

اما به نظرم رنج عارفانه‌ی نظامی مهمترین حجت بر عارف بودن اوست؛ رنجی که ناشی از تعلق خاطرش به دنیای نور است. به دنیای نور و معرفت و دریغ که ارمغان معرفت درد است «و لقد خلقنا الانسان في كبد». اما طی طریق به مدد توفیق است و شرط توفیق عنایت حق است و لیاقت عبد؛ هرچند که لازمه تکامل عرفانی گذشتن از دنیا و تعلقات آن است که نظامی به مدد توفیق به این مهم دست یافت:

«رایض من چون ادب آغاز کرد
از گره نه فلکم باز کرد»^(۱)

اما تنها لطف حق برای سیر و سلوک عرفانی کافی نیست، بلکه اراده‌ای پولادین می‌خواهد که علی‌رغم دشواریهای راه، از حرکت باز نایستد:

«گرچه گره بر گرهش بود جای
برنگرفت از سر آن رشته پای

تا سر این رشته به جایی رسید
کان گره از رشته نخواهد برید»^(۲)

البته صحبت از عرفان نظامی (نظامی عارف) در این مختصر نمی‌گنجد و خود موضوع تحقیقی جداگانه است و اگر قصد شود که دیدگاه عرفانی او را به مدد ابیاتش روشن کنیم، باید بگوییم از هر بیت مخزن الاسرار این راز هویدا است؛ رازی که هر جوینده‌ای را مرید کلام او می‌سازد «آری هرچند شادی‌های مشترک دو قلب را پیوند می‌زند، اما درد مشترک کیمیایی دیگر است که از فردی مراد و از دیگری مرید می‌سازد» و علاقمندان بی‌شمار نظامی دلیل دیگری است بر کلام عارفانه و فکرت عمیق او.

در پایان بر خود لازم می‌دانم که از زحمات تمامی اساتیدی که در این پایان‌نامه مرا یار و مددکار بوده‌اند تقدیر کنم؛ خصوصاً از زحمات دلسوزانه‌ی استاد راهنما جناب آقای دکتر دزفولیان که اگر نبود راهنمایی‌های دلسوزانه‌ی ایشان، هرگز موفق به انجام این تحقیق نمی‌شدم. همچنین از زحمات استاد مشاور جناب آقای دکتر حمیدی و اساتید بزرگوار آقایان:

۱- مخزن الاسرار، برات زنجانی، ۶۱۵.

۲- مخزن الاسرار، برات زنجانی، ۶۱۶، ۶۱۷.

دکتر علی محمد سجادی و دکتر تقی پورنامداریان که در مقطع لیسانس و فوق لیسانس با این درس از محضرشان بهره‌ها بردیم، کمال تقدیر و سپاس را دارم. حال که به پایان این تحقیق رسیده‌ام با اعتراف به تمامی نواقص، امیدوارم در فرصتی مناسب و فارغ از دغدغه‌های دانشجویی برای رفع نقایص آن بکوشم؛ تقدیم به تمامی حقیقت‌جویان و تشنگان معرفت حق تعالی.

والسلام

روش تحقیق:

برای انجام این تحقیق از منابع و مآخذ زیر استفاده شده است:

الف - استفاده از کتاب‌های لغت‌نامه و مرجع

اساس کار در این بخش بر استفاده از: لغت‌نامه دهخدا، فرهنگ معین، برهان قاطع، فرهنگ نفیسی و... قرار گرفت و برای هر یک از کتب مذکور علامت اختصاری خاصی در نظر گرفته شد:

«لغت نامه دهخدا» از «ل»

«فرهنگ معین» از «م»

«برهان قاطع» از «ر»

«فرهنگ نفیسی» از «ن»

در بقیه موارد نام منبع به طور کامل ذکر شده است. از آنجا که در فرهنگ دهخدا اغلب ابیات نظامی - بخصوص مخزن الاسرار - به عنوان شاهد مثال بر کلمه یا ترکیبی ذکر شده است؛ دست‌یابی به معنای دقیق چنین ترکیبات و کلماتی با اطمینان بیشتری همراه گردید. همچنین فرهنگ برهان قاطع - بخصوص حواشی مفید و استادانه دکتر معین بر این فرهنگ - در شرح و توضیح بسیاری از کلمات مفید واقع گردید.

ب - استفاده از شروح مختلف

دومین منبع برای تجزیه و تحلیل ترکیبات و ارائه‌ی دقیق‌ترین معنای ابیات، استفاده از شروح بوده است که به ترتیب از این قرارند:

۱- حواشی وحید دستگردی در ذیل صفحات مخزن الاسرار که با علامت اختصاری «د» از آن یاد شده است.

۲- شرح برات زنجانی که با علامت اختصاری «ب» از آن یاد شده است.

۳- شرح (انتخاب و توضیح) دکتر کامل احمدنژاد که با علامت اختصاری «ک» از آن یاد شده است.

۴- شرح دکتر ثروتیان که با علامت اختصاری «ث» از آن یاد شده است.

۵- شرح (گزینش و گزارش) دکتر رضا انزایی نژاد که با علامت اختصاری «الف» از آن یاد شده است.

۶- شرح دکتر مهدی ماحوزی که با علامت اختصاری «م» از آن یاد شده است.

ب / ۱ - تجزیه و تحلیل شروح مذکور:

از بین شروح مذکور، بیشترین بهره را از شرح دکتر کامل احمدنژاد بردم و در حقیقت بعد از مطالعه‌ی این شرح بود که به نقایص سایر شروح پی بردم و این موضوع را در اغلب ابیات متذکر شده‌ام. با کمال تأسف همان گونه که مؤلف این شرح را «انتخاب و توضیح» نامیده است، شرح کاملی نیست و نیازمند این است که مؤلف شرح سایر ابیات مشکل را، به آن بیفزاید.

شرح برات زنجانی: متأسفانه این شرح دارای ضعف‌های زیر است:

۱- اغلب ابیات دشوار معنا نشده

۲- ضعف از نظر صنایع ادبی؛ برای مثال در بیشتر موارد «استعاره» به صورت «کنایه» مطرح گردیده و یا اشکالات دیگر که در ابیات متذکر این نکته شده‌ام.

شرح دکتر ثروتیان: شرح مذکور از شرح‌های بسیار مفید است که نویسنده نه تنها از غنای فلسفی برخوردار است بلکه اغلب وجوه معنایی ابیات را در نظر گرفته و سعی شده بهترین معنا ارائه شود، اما متأسفانه مؤلف اطناب مخمل را بر ایجاز مفید برگزیده و مطالب گاه چنان پراکنده و متعدد است که اصل مقصود از نظر پنهان می‌ماند.

شرح وحید دستگردی: از این شرح بهره‌ی زیادی بردم و آن گونه که به نظر می‌رسد شروح دیگر هم نیم‌نگاهی و گاه عنایتی کامل به توضیحات مرحوم دستگردی داشته‌اند و گاه عین عبارات او را دقیقاً نقل کرده‌اند.

شروح دیگر: مانند شرح دکتر رضا انزابی نژاد، شرح دکتر مهدی ماحوزی و... متأسفانه نمی‌توان نام شرح را بر آنها نهاد و اغلب به معنای کلمه یا عبارتی بسنده کرده‌اند. بخصوص باید متذکر این نکته بشوم که این شروح تنها به شرح ابیات ساده و صریح اکتفا نموده‌اند.

ج - شیوه‌های شخصی:

ج / ۱ - محور عمودی: برای نمونه در ص ۳۷ در توضیح عبارات «به‌روز آوردن» توضیحات دو شرح آمده‌است: پیدا کردن «ب» هویدا و ظاهر کردن «د» در توضیح این بیت با توجه به سیر عمودی، آورده‌ام [با توجه به بیت قبل: «ما که به سیراب زمین کاشتیم / ز آنچه بکشتیم چه برداشتیم» در این بیت: «تا تو در این مزرعه‌ی دانه سوز / تشنه و بی‌آب چه آری به روز» عبارت «به روز آوردن» به معنای «به وجود آوردن» است و معنای «پیدا کردن» به هیچ وجه علمی نیست.]

ج / ۲ - ارائه معنای عبارت با توجه به ابیات قبل و بعد: در ص ۴۱ برای عبارت «پر انداختن» شروح چند معنا نوشته‌اند: نشاط کردن «ب» عاجز شدن «ل» در شرح این عبارت آورده‌ام [به این دلیل شرح «د» مقبول‌تر است: که ابیات دیگر مخزن الاسرار که این ترکیب در آنها به کار رفته به معنای عاجز شدن است:

«خواب چو پروانه پر انداخته

شمع بشکرانه سر انداخته»

«هم سفرانش سپر انداختند

بال شکستند و پر انداختند»]

ج / ۳ - تقابل دو شرح و ترجیح یکی از شروح: عبارت «سایه خورشید

بر آهو گرفتن» ص ۱۰۱

ج / ۴ - تحلیل شروح و ارائه شرحی تازه: «دعوی هندو به سپیدی

کردن» ص ۸۳

ج / ۵ - روشن کردن نکته ابهام انگیز: «تنگ بودن قافیه» ص ۵۳

- در پایان باید متذکر شوم، اکنون که خود را آماده دفاع از رساله کرده‌ام بیشتر از گذشته به نقایص کار خود واقف شده‌ام و به همین دلیل از محضر شما استادان بزرگوار امید چشم‌پوشی و از خداوند طلب توفیق می‌کنم.